

OVER GODSDIENST

OVER GODSDIENST

Inleiding tot de studie van
godsdiensten

J.P. Janssen

Schrijver: J.P. Janssen
Coverontwerp: J.P. Janssen
ISBN: 9789465200941
© 2025 J.P. Janssen
Uitgegeven via Brave New Books

INHOUDSOPGAVE

VOORWOORD	8
1 WAT IS GODSDIENST?	11
1.1 Wat is godsdienst?	11
1.2 Waaruit bestaat godsdienst?	14
1.2.1 De elementen van religie	16
1.3 Godsdienst is universeel en veelvormig	26
1.4 Religie heeft geschiedenis, religies hebben een geschiedenis	28
1.5 Theologie	32
1.6 Dynamiek van godsdienst	33
1.7 De beschrijving van godsdienst	37
2 DOOLHOF DER GODSDIENSTWETENSCHAP	40
2.1 Het onderzoek naar religie	40
2.1.1 Theologische studie van religie: de godsdienstfenomenologie	41
2.1.2 Jensens normatieve cognitie	42
2.1.3 Craig Martins kritische benadering	45
2.1.4 Overige culturele benaderingen	48
2.2 Sociaalwetenschappelijk onderzoek naar religie	48
2.2.1 Godsdienstsociologie	49
2.2.1.1 Max Weber, ethiek en kapitaal	49
2.2.1.2 Webers eerste bewering	51
2.2.1.3 Webers tweede bewering	54
2.2.1.4 Volgelingen van Weber	55
2.2.2 Culturele antropologie	56
2.2.3 De godsdienstpsychologie	57
2.2.3.1 De moderne godsdienstpsychologie	58
3 HOE WERKT RELIGIE?	65
3.1 Religie is een lastig onderwerp van studie	65
3.2 Culturele oppervlaktestructuur van religie	70
3.3 Drie perspectieven	73
3.3.1 Het individuele perspectief	73

3.3.2	Het sociale perspectief	82
3.3.2.1	De relatie van het individu met een religieuze leider	82
3.3.2.2	De religieuze gemeenschap als eenheid.....	87
3.3.2.3	De religieuze gemeenschap als onderdeel van de samenleving.....	91
3.3.3	Het culturele perspectief	96
3.3.3.1	Godsdienst als cultuur	99
3.4	Het godsdienstige patroon geeft structurering	102
3.5	Hechting aan het religieuze patroon door identificatie	103
3.6	Wanneer neemt een mens zijn toevlucht tot religie?.....	107
3.7	Samenvattend	108
4	HOE WORDT RELIGIE GEVORMD?	110
4.1	De vorming van religie	110
4.2	Hoe neemt cultuur sociale processen op?	114
4.2.1	Vorming van voorstellingen	116
4.2.2	De vorming van bidden en offeren	120
4.2.3	De vorming van overige handelingen	123
4.2.4	De vorming van mijdingen	124
4.3	Voorstellingen en gedrag sluiten zo veel mogelijk bij elkaar aan.	126
4.4	De vorming van waarden en normen	126
4.5	De rol van cultuur in religie	127
4.6	Religieuze cultuur: een medaille met twee kanten	131
4.7	Religie volgt de samenleving	134
4.8	Samenvattend	135
5	HET ONDERZOEK VAN REILIGIE	137
5.1	Religie en onderzoek	137
5.2	Doel van het onderzoek	138
5.3	Object van onderzoek: religieuze feiten	141
5.4	Het onderzoek van religieuze feiten	143
5.5	Signaleren en constateren van religieuze feiten: de Cw-voorrang ..	147
5.6	Het interpreteren van godsdienstige feiten: de betekenisval.....	151
5.7	Het verklaren van religieuze feiten	155

5.7.1	Een voorbeeld van een volledig uitgewerkte verklaring.....	161
5.8	Verifiëren en falsifiëren.....	167
5.9	Samenvattend	168
TOT SLOT	170
WOORDENLIJST	173
BIBLIOGRAFIE	176

VOORWOORD

Dit is een boek over godsdienst. Niet over goden, maar over godsdienst. Over mensen die bidden, offeren, naar een heiligdom gaan, in processies lopen, op bedevaart gaan, omgaan met priesters, heiligen en asceten en anderen proberen te bekeren.

Waarom een boek over godsdienst? We weten toch wel wat godsdienst is? Godsdienst is een onderwerp waarover van oudsher weinig eensgezindheid bestaat. Gelovigen zijn veelal druk met geloven en denken dat hun (eigen) godsdienst waar, goed en heilzaam voor iedereen is. Ze beschouwen hun godsdienst vaak als de basis van hun cultuur en de bron van alle ethiek. Niet-gelovigen daarentegen zijn meestal van mening dat godsdienst niet veel meer te bieden heeft dan sprookjes, ruzie en oorlog, en ze zijn er daarom verder vaak niet erg in geïnteresseerd. Kortom, we weten eigenlijk niet zoveel over godsdienst. Ook de wetenschap heeft geen eenduidig antwoord op de vraag wat godsdienst is of waar het toe dient. Het meeste van wat we menen te weten over godsdienst blijkt te berusten op vooroordelen. Godsdienst is in feite de grote onbekende van de menselijke cultuur.

Toch bepaalt deze grote onbekende het leven van heel veel mensen. Soms ten goede en soms ten kwade. In de afgelopen decennia kwam aan het licht dat er onder andere binnen de rooms-katholieke kerk grootschalig seksueel misbruik heeft plaats gevonden. Op dit moment wordt de grootste bedreiging van onze veiligheid volgens onze veiligheidsdiensten gevormd door godsdienstige moorden. Fundamentalisme neemt niet alleen toe in de islam, maar ook in andere godsdiensten. Godsdienst wint aan invloed en is vrijwel iedere dag in het nieuws. Deze situatie maakt godsdienst relevant voor iedereen, of je nu gelooft of niet.

Het doel van deze tekst is te laten zien wat godsdienst is, waaruit godsdienst bestaat en hoe godsdienst werkt. Daartoe formuleren we

eerst een algemene definitie van godsdienst. Vervolgens geven we een algemene beschrijving op basis van de godsdiensthistorische literatuur. Dan volgt een hoofdstuk waarin we het bestaande onderzoek in grote lijnen kritisch bespreken en de grote theorieën over godsdienst behandelen. In hoofdstuk drie formuleren we een algemene samenhangende theorie over godsdienst met behulp van bestaande theorieën. In het vierde hoofdstuk leggen we uit hoe religie als cultuurfenomeen gevormd wordt. Het vijfde hoofdstuk is gericht op het verklaren van godsdienstige feiten.

Dit boek is geschreven als inleiding in het onderzoek naar godsdienst vanuit een wetenschappelijke en dus ongelovige optiek. Het is – om Schleiermacher (Schleiermacher 1799) te parafaseren – een boek voor ontwikkelde mensen die godsdienst niet verachten. Het is geschikt voor mensen die godsdienst respecteren en die willen weten waarom mensen zich onder invloed van godsdienst gedragen zoals ze zich gedragen. Het is een boek voor mensen, die zich realiseren dat godsdienst als universele menselijke cultuuruiting een actieve factor in het psychische, sociale en culturele leven van de mensheid is geweest, nog steeds is, en waarschijnlijk nog lang zal blijven.

We weten dat deze stellingname weerstand oproept. Maar dat doet iedere stellingname in dit verband. Is het niet van gelovigen, dan is het wel van ongelovigen. Dat hoort nu eenmaal bij het onderzoek van religie. We betreuren dit, want het is niet onze bedoeling mensen node-loos te kwetsen, maar troosten ons met het feit dat we in dit boek ten minste kunnen uitleggen waarom dit zo is.

Godsdienst is een onderdeel van de menselijke cultuur, maar heeft ook psychische en sociale kanten. We behandelen de theoretische en methodische problemen die dit met zich mee brengt. We gaan er daarbij vanuit dat godsdienst mensenwerk is; menselijk, soms al te menselijk. Dat godsdienst niet alleen goede kanten, maar ook minder goede kanten heeft en dat studie ervan ons kan helpen in het omgaan met beide kanten.

Deze praktische benadering is toepasbaar in een breed scala van situaties. Van de dagelijkse omgang met anderen, het interpreteren van een nieuwsbericht in de krant, het internet, social media, of op televisie, tot een verantwoorde toepassing in tal van beroepen en

opleidingen. Men kan daarbij denken aan specialisten zoals theologen, psychologen, psychiaters, sociologen, geschiedkundigen, juristen en therapeuten, alsook meer algemene functies in een sociaal, verzorgend en juridisch kader. Ook politici en bestuurders kunnen er baat bij hebben. Met name voor wijsgeren kan deze tekst interessant zijn. De kortste weg naar de wijsbegeerte is immers het doorgronden van godsdienst. In feite is dit boek een denkoefening geworden voor iedereen die geïnteresseerd is in godsdienst. Denk mee, ontdek wat godsdienst is, waar het uit bestaat en waar het toe dient.

1 WAT IS GODSDIENST?

1.1 Wat is godsdienst?¹

Wie iets wil leren over godsdienst zal eerst moeten weten wat godsdienst is, of tenminste wat we onder de term 'godsdienst' verstaan. Iedereen heeft wel enig idee over wat godsdienst is, maar dat is helaas maar zelden een adequaat beeld. Over het algemeen vereenzelvig men de godsdienst(en) die men uit eigen ervaring kent met het verschijnsel religie in het algemeen. Maar godsdienst is een zeer veelzijdig verschijnsel en het is niet gemakkelijk om er een goede definitie of beschrijving van te geven. Daarbij komt dat er over godsdienst vele misverstanden bestaan.

Wat is 'godsdienst' of 'religie' (beide woorden worden vaak gebruikt om hetzelfde verschijnsel aan te duiden)? Talloze wetenschappers hebben zich er het hoofd over gebroken. Velen hebben binnen verschillende wetenschappen getracht met een definiëring grip op het verschijnsel te krijgen. Er is echter nog steeds geen algemeen geaccepteerde definitie van religie.

De godsdienstfenomenologie kan zowel een definitie als een beschrijving leveren. Het is een wetenschappelijke discipline binnen de theologie, die inmiddels ruim een eeuw oud is en die de verschillende godsdiensten van de wereld in heden en verleden onderzoekt. Wij baseren ons hier met name op het werk van Th.P. van Baaren (1912-1989), die van 1952 tot 1980 hoogleraar Godsdienstwetenschap was aan de Rijksuniversiteit Groningen. Van Baaren heeft in zijn loopbaan zowel een uitgebreide beschrijving als een aantal definities gegeven en die behoren naar onze mening tot de beste van het vakgebied. Aan

¹ Waar 'hij' staat kan ook 'zij' worden gelezen.

de hand van verschillende van zijn definities komen we tot een werkdefinitie.

Een eerste, duidelijk kenmerk van religie wordt gevormd door de goden. Mensen beweren dat er goden bestaan en dat ze iets hebben met die goden. Je kunt religie daarom met Van Baaren in zijn inleiding in de godsdienstwetenschap Doolhof der Goden omschrijven als:

'de overtuiging van de mens dat er goddelijke wezens bestaan en dat er een relatie bestaat tussen mensen en goden' (Van Baaren 1960a: 218).

Godsdienst is dus: geloof in goden. Maar godsdienst is meer dan dat. Het tweede waarneembare kenmerk van religie is dat mensen hun gedrag gedeeltelijk afstemmen op die goddelijke wezens. Ze doen bepaalde dingen, zoals bidden en rituelen uitvoeren, en ze laten bepaalde dingen na, ze eten bijvoorbeeld bepaalde dingen niet. De definitie kan met Van Baaren en Leertouwer in een herdruk van genoemde inleiding daarom uitgebreid worden:

'..dat mensen er voorstellingen omtrent bovennatuurlijke wezens op na houden als onderdeel van hun culturele erfenis en dat zij op grond daarvan overgaan tot bepaalde handelingen, of juist daarvan afzien, op grond van met het geloof aan die wezens samenhangende normen en waarden' (Van Baaren en Leertouwer 1980: 3).

Om godsdienstig te zijn moet je dus voorstellingen van goden hebben en je moet bepaalde handelingen uitvoeren of juist nalaten. Waarbij opgemerkt moet worden dat de voorstellingen materieel kunnen zijn, zoals bijvoorbeeld stenen of houten godenbeelden of heiligdommen, maar ook ideëel, zoals bijvoorbeeld verhalen, mythen en heilige boeken. Van Baaren en Leertouwer wijzen er op dat de voorstellingen van de goden deel uitmaken van de menselijke cultuur. Religie maakt dus deel uit van de menselijke cultuur en is wat dat betreft te vergelijken met taal. Vandaar ook dat Van Baaren er in 1973 op gewezen heeft dat er, om van religie te kunnen spreken, altijd een groep mensen moet zijn die samen een minimum aan institutionalisering en rituele vormen delen (Van Baaren 1973: 40). Eén persoon alleen kan dus geen religie hebben. Niet te verwarren met het feit dat de beleving van religie een hoogst individuele aangelegenheid kan zijn.

Een derde punt is de normativiteit van religie, de waarden en normen die religie in zich draagt. De gedragingen die mensen laten zien of juist niet laten zien hangen samen met die waarden en normen. Wat die waarden en normen precies inhouden vertellen de auteurs niet. Zijn het ethische normen? Of gaat het hier om gewoontes en tradities? Van Baaren heeft deze normativiteit niet volledig geëxpliciteerd. Wel suggereert hij in de genoemde inleiding in de godsdienstwetenschap dat die normativiteit soms ethisch van aard is en soms 'cultisch' (Van Baaren en Leertouwer 1980, 130/131). Maar wat dat 'cultisch' betekent wordt niet duidelijk. Ook andere schrijvers (zie vervolg) geven daarover geen uitsluitsel.

In zijn laatste definitie omschrijft Van Baaren godsdienst als:

'een complex

- van voorstellingen,

- van waarden waaruit gedragsregels voortvloeien en

- van rituele voorschriften die met elkaar als regel een min of meer samenhangend systeem vormen, betrekking hebbende op mens en wereld en waarin een belang-rijke functie wordt toegekend aan één of meer wezens en/of machten, min of meer verschillend van de mensen en in de regel van een hogere orde van bestaan, waaraan wordt gerefereerd bij verklaringen betreffende het bestaan en ontstaan van mens en wereld en bij voorstellingen omtrent het leven na de dood waar dit geloof bestaat. Het geloof aan deze wezens en/of machten oefent invloed uit op degenen die daarin geloven' (Van Baaren 1986: 12).

Deze definitie maakt het er wat betreft de normativiteit van religie nog niet duidelijker op. Wel wordt er gewezen op de samenhang van de voorstellingen en de gedragingen; het is een complex. We concluderen dat religie onderdeel uitmaakt van de menselijke cultuur, dat religie bestaat uit door een gemeenschap gedeelde voorstellingen en gedragingen in verband met goddelijke wezens, dat die voorstellingen en gedragingen samenhangen en dat ze normatief zijn (maar wat die normativiteit inhoudt is – zoals gezegd - niet helemaal duidelijk). Net als vrijwel alle andere onderzoekers laat Van Baaren één element van religie in zijn definitie weg. Dat is op zijn minst bijzonder, omdat het een element is dat eigenlijk altijd aanwezig is, namelijk: een religieuze leider. Een tweede omissie is dat in de meeste definities van religie de

psychische en de sociale aspecten ontbreken. We stellen daarom als voorlopige werkdefinitie van religie voor:

Religie is een cultureel-psycho-sociaal complex van normatieve voorstellingen en gedragingen betreffende goden, van een gemeenschap met een leider, in relatie met de omringende samenleving.

Dit is dus wat wij onder godsdienst verstaan en waar we bij onze analyse vanuit zullen gaan. Iemand die er als lid van een geloofsgemeenschap religieuze voorstellingen op na houdt en ook religieuze gedragingen - zoals bidden - uitvoert, wordt derhalve beschouwd als een religieus mens (een gelovige). Maar iemand die weliswaar gelooft dat er 'iets' is, maar er voor de rest niets aan doet is geen gelovige. Hij of zij heeft immers slechts een (rudimentaire) religieuze voorstelling, geen religieus gedrag en is niet verbonden met een religieuze gemeenschap met een leider. Maar iemand die lid is van een sekte en denkt dat de goden de mensen gaan straffen voor hun zonden door de wereld te laten vergaan en die met de andere leden van die sekte religieuze gedragingen deelt, is een religieus mens. Hij heeft immers religieuze voorstellingen en religieus gedrag en hij is aangesloten bij een religieuze gemeenschap met een leider. Iemand die de astrologie in tijdschriften volgt en slechts gelooft dat de stand van de sterren op het moment van zijn geboorte zijn lot bepaalt, is ook niet religieus. Hij is geen lid van een religieuze gemeenschap en voert geen religieuze handelingen uit. Dit geldt ook voor mensen die zichzelf 'spiritueel' noemen, maar geen handelingen uitvoeren of lid zijn van een gemeenschap. Deze afbakening van al of niet religieus, die door uitleg van de hier gebruikte begrippen 'religieuze voorstelling', 'religieus gedrag', 'religieuze gemeenschap' en 'religieuze leider' in het volgende nader gespecificeerd zal worden, kent een grijs gebied, maar is voor onze doeleinden bruikbaar.

1.2 Waaruit bestaat godsdienst?

In de vorige paragraaf is godsdienst gedefinieerd. Een andere, aanvullende methode om aan te geven wat religie is, bestaat uit het opsommen en beschrijven van de onderdelen van het verschijnsel. Wat behoort wel en wat niet tot religie? Chantepie de la Saussaye (1848-1920) is grondlegger van de godsdienstwetenschap. Sinds hij het

Lehrbuch der Religionsgeschichte (Chantepie de la Saussaye 1887) schreef, geven algemene inleidingen in het vak naast bijvoorbeeld een historisch of beschrijvend gedeelte, een opsomming van de elementen die volgens de schrijver samen religie vormen. Deze opsomming wordt aangeduid als de 'fenomenologische ordening van elementen van religie'. Men probeert aan te geven welke elementen in alle religies aanwezig zijn en daarom wel essentieel moeten zijn voor het verschijnsel. Van der Leeuw gaf zo'n ordening in de Phänomenologie der Religion (Van der Leeuw 1933/56) en in de Inleiding tot de phaenomenologie van den godsdienst (Van der Leeuw 1948). Bleeker gaf zijn ordening in Grondlijnen eener phaenomenologie van den godsdienst (Bleeker 1943), Obbink die van hem in De godsdienst in zijn verschijningsvormen (Obbink 1947). Ook recentere werken kunnen niet om een dergelijke opsomming heen. (zie Hoens, Kamstra en Mulder 1985: 74 e.v. en Waardenburg 1990: 131 -143).

De fenomenologische ordening is het resultaat van de vergelijkende methode, die voor de godsdienstwetenschap zeer vruchtbaar is gebleken. Die opsommingen van elementen van religie door de verschillende geleerden verschillen niet veel van elkaar. Het nu volgende is gebaseerd op de opsomming van elementen van religie zoals Van Baaren die gedurende zijn loopbaan heeft ontwikkeld.² Deze elementen van religie vormen onderdelen van het verschijnsel; je kunt godsdienst er ook aan herkennen. Als mensen goden aanbidden of als mensen offeren of een inwijdingsritueel doormaken, dan zijn de andere elementen van religie vaak ook niet ver en weet je dat je met religie te maken hebt. De meeste religies kennen al deze elementen van religie, maar niet in alle religies zijn alle elementen even sterk vertegenwoordigd. Een heilig boek ontbreekt bijvoorbeeld in de godsdiensten van schriftloze volken. En van sommige godsdiensten, zoals het boeddhisme, het christendom en de islam, is de stichter bekend. Van andere, zoals het hindoeïsme en het jodendom, niet.

We behandeldelen hier kort de tegenstelling tussen heilig en profaan, wonderen, goden, zielen, mythen, rituelen, heilige plaatsen, heilige tijden, de religieuze gemeenschap, de godsdienstige leider, theocratie, heilig boek, heilige taal en rituele verbodsbepalingen.

² Met name de publicaties van Van Baaren van 1951 tot aan 1978, zie bibliografie.

1.2.1 De elementen van religie

Het leven van de religieuze mens speelt zich af in de spanning tussen **heilig en profaan**. De profane wereld is de gewone aan ieder bekende wereld. De wereld van het heilige is de wereld van de goden. Omdat de heilige wereld in principe onzichtbaar is, wordt die ervaren aan de zichtbare wereld en toont zich in het anders zijn van bepaalde dingen, in doorbrekingen van wetmatigheden en natuurwetten, zoals wonderbaarlijke genezingen, verschijningen en levitatie, die als wonderen ervaren worden. Rudolf Otto beschrijft het heilige als een van de profane wereld afgescheiden wereld die totaal anders is dan de gewone. Het heilige is een categorie op zich, het is niet ethisch en evenmin rationeel. Het is afschrikwekkend maar het trekt tevens aan (Otto 1917). De spanning tussen heilig en profaan is de spanning tussen rituele reinheid en onreinheid, tussen een leven waarbij de mens gehoorzaamt aan de wetten van de goden en de wereld van de zonde. In het contact tussen mensen en goden zijn het altijd de goden die het initiatief nemen. Dit wordt door de mens ervaren als een **wonder**. Het zijn de goden die zich bekend maken aan de mensen in een openbaring. (zie o.a. Van Baaren en Leertouwer 1980: 12; idem 2002; 19)

Het belangrijkste element van religie wordt ongetwijfeld gevormd door **de goden**, die al bekend zijn uit de definitie van religie. De godsdiensten van de wereld kennen talloze soorten goddelijke wezens; van de uit christendom, islam en jodendom bekende almachtige alleen heersende, door miljoenen aanbeden goden met een eigen naam tot zeer plaatselijke onduidelijke geesten; van onpersoonlijke machten tot de bekende voorouderfiguren en de goden in diervorm. Er is een aantal identificeerbare typen goden, bijvoorbeeld scheppergoden, vadergoden, moedergodinnen, bedriegergoden, goddelijke vijanden, helden die op den duur goddelijke status krijgen, duivels en boze geesten, en goden die slechts één specifieke functie hebben.

Er is een relatie tussen de soorten goden en de maatschappij die hen aanbidt. Zo kennen volken die voornamelijk van de jacht bestaan vaak een god die de wereld geschapen heeft, die de belangrijkste uitvindingen gedaan heeft voor de mensen en die zodoende de huidige orde geschapen heeft. Vaak heeft deze god een dierlijke gedaante (cultuurheld). Ook kan men goden in diervorm aanbidden als men ervan uitgaat dat er een speciale relatie is tussen een bepaalde diersoort en een

bepaalde groep mensen, bijvoorbeeld een clan (totemisme). Onder volken die voornamelijk van primitieve landbouw leven is een godentype gangbaar dat, net als de cultuurheros, de wereld geschapen heeft en de belangrijkste uitvindingen voor de mensen gedaan heeft en zodoende de huidige orde geschapen heeft. Maar deze goden hebben dat bewerkstelligd door in de oertijd gedood te worden (zogenaamde demagoden). Bij deze volken leeft de gedachte dat men door te doden leven creëert.

Bij de goden van een stadstaat, zoals bijvoorbeeld het oude Rome, is de relatie tussen de goden en de stadstaat sterk aanwezig. Die goden moeten de bewoners van de stadstaat zegenen met welvaart, vruchtbaarheid en gezondheid en hen beschermen. Ook in de voorouderverering is er vanwege de familieverwantschap een relatie tussen de goden die men vereert en de groep waartoe men behoort. Soms kent een godsdienst slechts één god (monotheïsme), maar in de meeste godsdiensten gaat het om meerdere goden (polytheïsme).

Alle goden worden op de een of andere manier uitgebeeld door de religieuze mens, dat kan zijn met behulp van een beeld gemaakt van hout, brons, been of steen of door een getekende of geschilderde afbeelding of in een geschreven of gekalligrafeerde vorm. (zie voor een bloemlezing: Sierksma 1959).

In zichzelf onderscheidt de godsdienstige mens één of meer **zielen**. In veel religies kan de mens na zijn dood op de een of andere wijze in die heilige wereld bij zijn goden voortleven in een (van deze) ziel(en). Dat kan zijn in een hemel of hel met een verrekening van de goede en slechte daden van de mens tijdens zijn leven, maar dat hoeft niet. De kennis over de goden en hun wereld krijgt de mens uit de zogenaamde mythen die geopenbaard zijn aan de mensen in de oertijd. Die mythen vertellen hoe de wereld door bepaalde goden gemaakt is en hoe de goden en de mensen zich vroeger tot elkaar verhielden; wat er in de oertijd gebeurd is vormt de grondslag van de orde in het heden.

Contact onderhoudt de mens met zijn goden in **de rituelen**³ die hij voor de goden uitvoert. Hij aanbidt de goden, prijst en looft hen, en vraagt de goden hem te helpen op alle mogelijke gebieden in zijn leven. Dit contact van de mens met de wereld van de goden tijdens de rituelen kan rustig en meditatief zijn, maar ook extatisch en bezeten, waarbij de gelovige vaak geholpen wordt door alcohol of drugs. Er zijn vele soorten rituelen. De bekendste zijn inwijdingsrituelen, overgangsrituelen, reinigingsrituelen, sacrament, processie, pelgrimage en de cultusrituelen. Cultusrituelen zijn rituelen die regelmatig terugkomen zoals dagelijkse, wekelijkse en jaarlijkse rituelen. Een bijzonder ritueel is exorcisme, waarbij de religieuze leider een geest of duivel uit een gelovige drijft.

Sommige rituelen zijn kort en worden door slechts één persoon uitgevoerd, andere duren lang, soms vele dagen, en er doen vele gelovigen aan mee. Concreet betekent dit vaak dat men tijdens de rituelen de godenbeelden allerlei behandelingen laat ondergaan; ze worden gewassen en aangekleed, er wordt wierook voor ze gebrand, ze krijgen te eten en te drinken en ze worden rondgedragen of op een wagen gezet en in een processie meegevoerd.

Het belangrijkste ritueel is het gebed. (Voor een uitgebreide studie zie: Heiler, 1919). Het gebed is op zich een ritueel, maar maakt bijna altijd ook onderdeel uit van andere, grotere rituelen. In het gebed vraagt de mens de goden hem te helpen en te ondersteunen. Hij vraagt om gunsten, en dankt hen voor de zegeningen. Vaak vraagt men om vruchtbaarheid van de akkers, kinderrijkdom, genezing van ziekte, rijkdom enzovoort. Wat de mens van de goden tracht te verkrijgen is niet altijd sociaal neutraal; soms is datgene wat de ene gelovige vraagt in strijd met het belang van een andere. Soms is zelfs het benadelen of vernietigen van een ander mens of een andere groep mensen datgene wat de mens door middel van zijn gebeden en andere rituelen tracht te verwerven.

Een eveneens zeer belangrijk ritueel is het offer, dat over de hele wereld bekend is. In het offer 'geeft' de mens iets aan zijn goden. Soms is de gave wat drank of wierook, een vrucht of wat eten, maar vaak is de

³ Het verdient aanbeveling verschil te maken tussen de woorden 'ritueel' en 'ceremonie'. Een ritueel is een handeling waarbij goden te pas komen, een ceremonie is slechts een patroonmatige handeling. Zie ook woordenlijst achterin.

gave een levend wezen en het geven geschiedt dan door het dier te doden in een zogenaamd slachtoffer (zie voor een uitgebreide behandeling van het offer Van Baaren 1978). Het gebed maakt deel uit van het offer. Maar ook het offer is op zijn beurt weer een ritueel dat onderdeel kan uitmaken van andere, grotere rituelen.

Inwijdingsrituelen zijn wijd verbreid. Het zijn rituelen ter inwijding in een religieuze gemeenschap. Bekend zijn natuurlijk de christelijke doop, de besnijdenis van jodendom en de islam, maar er zijn talloze van dit soort inwijdingen. Deze inwijding in een religie gaat vaak gepaard met het krijgen van een speciale naam. Kinderen van gelovigen worden ingewijd in de religie, maar ook mensen die een bekering hebben doorgemaakt. Dat wil zeggen, mensen die een (nieuwe) religie aannemen. Ook zij moeten ingewijd worden en ontvangen een nieuwe naam. Deze naam dragen ze voortaan in hun nieuwe leven als gelovige van die specifieke religie. Ook veranderen ze vaak hun uiterlijk wat betreft kleding, haardracht of sieraden zodat anderen kunnen zien dat ze tot een bepaalde religie behoren. De symboliek van deze inwijdingsrituelen is vaak die van leven uit de dood.

Een type ritueel dat ook algemeen bekend is wordt gevormd door de zogenaamde overgangsrituelen die uitgevoerd worden op belangrijke momenten in het leven van een mens. Rond de geboorte zijn er vaak vele rituelen, waaronder het reeds genoemde inwijdingsritueel. Ook ter gelegenheid van de volwassenwording worden rituelen uitgevoerd, zoals het joodse Bar mitswaritueel. Ook het huwelijk is zo'n belangrijk moment in het leven dat ritueel gevierd wordt. Ten slotte worden bij het overlijden rituelen uitgevoerd, en bij de verwerking van het stoffelijk overschot met bijvoorbeeld een begrafenis of crematie.

Een ander soort ritueel vormen de reinigingsrituelen, die vaak worden uitgevoerd in de vorm van wassingen met bijvoorbeeld water ter voorbereiding op een ander ritueel, of na overtreding van een religieus verbod, waardoor de gelovige onrein is geworden en weer rein wil zijn. Soms willen gelovigen de toekomst weten en trachten ze die met zogenaamde divinatierituelen te onthullen.

Een belangrijk soort rituelen is het regelmatig terugkerende cultusritueel, dat jaarlijks, maandelijks, wekelijks of dagelijks uitgevoerd wordt. Voorbeelden hiervan zijn de wekelijkse kerk-, moskee-, synagoge- of tempeldiensten van de christenen, moslims, joden en hindoes.